

Աշխարհագրություն

УДК 551.58

ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հ. ՊՈՏՈՍՅԱՆ*

ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոն, Հայաստան

Աշխատանքում քննարկվում են 1831–2015 թթ. Արարատի մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի ձևավորման, շարժընթացի և ժամանակակից վիճակին վերաբերող հարցեր: Առանձնակի կարևորություն է տրվել մարզի գյուղական տարաբնակեցման կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխություններին՝ ըստ բնակավայրերի մարդաքանակի, բնակչության ու բնակավայրերի ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության բաշխվածության, ինչպես նաև՝ գյուղական բնակավայրերի արտադրական մասնագիտացման և սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրներին:

Keywords: Ararat Marz, rural areas, dynamics of population and settlements, agricultural holdings specialization, development problems.

Արարատի մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ տարածքի 7,0 և բնակչության 8,6%-ը: 2015 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մարզի գյուղական բնակչության թիվը կազմել է 186126 մարդ (ՀՀ գյուղական բնակչության մոտ 17%-ը), որը բաշխված է 94 գյուղական բնակավայրերում (մարզի մեկ գյուղ մշտական բնակչություն չունի): Արարատին բաժին է ընկնում ՀՀ գյուղական բնակավայրերի ընդհանուր թվաքանակի 10 և մշտական բնակչություն ունեցող գյուղերի՝ 10,3%-ը:

Մարզի տարածքի հիմնական մասը հարթավայրային է: Տարածքի բաշխվածությունն ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության ունի հետևյալ պատկերը. մինչև 800 մ բարձրություն ունեցող շրջաններին բաժին է ընկնում ընդամենը 1,2; 801–1000 մ շրջաններին՝ 22,6; 1001–1500 մ բարձրության շրջաններին՝ 27,8; 1501–2000 մ շրջաններին՝ 16,7; 2001–2500 մ շրջաններին՝ 16,9 և 2500 մ-ից բարձր շրջաններին՝ 14,8%-ը [1]: Բնակեցման և տնտեսվարման համար առավել նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածքները՝ մինչև 2000 մ բարձրության շրջանները, մարզում կազմում են ավելի քան 68%-ը:

Մարզի բնակեցման և բնակավայրերի տնտեսական զարգացման համար պակաս կարևոր չեն նաև համեմատաբար նպաստավոր կլիմայական պայմանները: Հարթավայրային շրջաններին բնորոշ է տևական (4–5 ամիս), շոգ ամառը, կարճատև գարունը և ձմեռը, տևական աշունը: Լեռնային մասերում կլիման չափավոր լեռնային է, Գեղամա լեռների բարձրադիր մասերում՝ ցուրտ լեռնային: Այս ագրոկլիմայական պայմանները պատմականորեն հնարավորություն են տվել ոռոգելի երկրագործության զարգացման համար, ինչի շնորհիվ մարզի տարածքում բնական, հումուսից աղքատ գորշահողերը վերածվել են մշակված ոռոգելի հողերի,

* E-mail: a.potosyan@ysu.am

կիսաանապատային բուսականությունը փոխարինվել է ծաղկուն ալգիներով ու մշակելի դաշտերով: Մարզի առավել բարձրադիր վայրերում գերիշխում են լեռնատափաստանային և մերձալպյան լանդշաֆտները, որոնք օգտագործվում են անասնապահական նպատակներով [2]:

Արարատի մարզը ՀՀ-ում առանձնանում է նպաստավոր աշխարհագրական դիրքով, պայմանավորված՝ հիմնականում Երևանի հարևանությամբ, ՀՀ հյուսիսային, հարավարևելյան մարզերի և տարածաշրջանների միջև տարանցիկ տրանսպորտաաշխարհագրական դիրքով: Մարզի գյուղական տարածքների ու բնակավայրերի համար առանձնահատուկ դեր ունեն միջպետական Երևան–Արտաշատ–Երասխ–Եղեգնաձոր, հանրապետական նշանակության Արտաշատ–Վեդի–Ուրցաձոր–Շաղափ–Չանգակագուն ավտոճանապարհները և դրանցից սկզբնավորվող ներմարզային ավտոխճուղիները: Խորհրդային տարիներին մարզի ժամանակակից տարածքի բնակավայրերի զարգացման համար կարևոր դեր է խաղացել նաև երկաթուղին, մասնավորապես՝ Երևան–Մասիս–Արտաշատ–Արարատ–Երասխ հատվածը: Ներկայումս Ադրբեջանի կողմից ՀՀ մուտք գործող տրանսպորտային ուղիների շրջափակման պատճառով, երկաթուղային տրանսպորտի դերը մարզի զարգացման ժամանակակից գործընթացներում զգալիորեն նվազել է [3]:

Մարզի տարածքը տեղադրված է պատմական Հայաստանի Արարատ նահանգի Ոստան գավառում, որը միջնադարում հայտնի էր որպես մայրաքաղաքների գավառ: Այստեղ էին գտնվում միջնադարյան Հայաստանի Արտաշատ և Դվին մայրաքաղաքներն իրենց հարակից գյուղական բնակավայրերով: Ժամանակակից բնակավայրերի հենքի ձևավորման գործում մեծ է Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման դերը: 1830-ական թվականներից տասնյակ հազարավոր հայեր Պարսկահայքի Սալմաստի և Խոյի գավառներից ներգաղթեցին Արևելյան Հայաստանի ժամանակակից տարածք և վերաբնակեցվեցին նաև Արարատի մարզի ներկա տարածաշրջաններում: 1831 թ. դրությամբ մարզի ժամանակակից տարածքում բնակչության թիվը կազմում էր ավելի քան 22000 մարդ՝ բաշխված իննսուներեք գյուղերում: Բնակչության միջին խտությունը կազմում էր 11 մարդ/կմ²: Առավել խտաբնակ էր Արտաշատի տարածաշրջանը (18,6 մարդ/կմ²), իսկ Արարատի տարածաշրջանում բնակչության խտությունը կազմում էր ընդամենը 3,1 մարդ/կմ²: Առավել խոշոր գյուղերից Վեդին ուներ 1244 բնակիչ, Արարատը՝ 661, Ազատավանը՝ 534, Արտաշավանը՝ 408, Այգեգարդը՝ 353, Վ. Արտաշատը՝ 370, Ոստանը՝ 352, Աղամազունը՝ 435, Կաֆարլունը՝ 652 մարդ և այլն [4]:

Աղյուսակ 1

Արարատի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվիչարժեքացը (1831–2015 թթ.) [4–6]

Տարի	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը (գյուղական)	Գյուղերի միջին մարդաշատությունը
	քաղ.	գյուղ.	ընդամենը	քաղ.	գյուղ.		
1831	–	90	22123	–	22123	10,6 (10,6)	246
1897	–	179	89356	–	89356	42,8 (42,8)	499
1926	–	159	59906	–	59906	28,7 (28,7)	377
1959	2	116	124270	12689	111581	59,5 (53,4)	962
1970	4	95	178369	35124	143245	85,3 (68,5)	1508
1979	4	89	205191	52085	153106	98,2 (73,2)	1720
1989	4	90	245532	79149	166383	117,4 (79,6)	1849
1995	4	95*	272016	79885	192131	130,2 (92,0)	2044
2001	4	95*	260367	74103	186264	124,6 (89,1)	1982
2011	4	95*	260102	73976	186126	124,5 (89,1)	1980
2015	–	90	22123	–	22123	10,6 (10,6)	246

* Մարզում 1 գյուղ մշտական բնակչություն չունի:

1831–1987 թթ.-ի ընթացքում մարզի բնակչության թվաքանակն ավելացել է ավելի քան 3,6, իսկ հետագա երեք տասնամյակում՝ նվազել է 1,5 անգամ: Թե՛ ընդհանուր, թե՛ գյուղական բնակչության թվաքանակի կայուն աճ է դիտվել խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբ ընդհանուր բնակչության թիվն ավելացել է ավելի քան չորս, իսկ գյուղական բնակչության թիվը՝ 2,8 անգամ (աղյ. 1): Անկախացումից հետո առաջին տասնամյակի ընթացքում դիտվել է բնակչության թվաքանակի աճ, ընդհանուրը՝ 10,8%-ով, գյուղականը՝ 15,5%-ով: Սակայն վերջին 15 տարում մարզի և՛ ընդհանուր, և՛ գյուղական բնակչության թվաքանակը նվազել է, համապատասխանաբար 4,4 և 3,1%-ով:

Մարզի տարածքում առավել մեծ թվով գյուղական բնակավայրեր գրանցվել է 1897 թ.-ին անցկացված մարդահամարի ժամանակ (179 գյուղ): Հետագայում տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի թվաքանակի նվազում՝ պայմանավորված մարզի լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում այսպես կոչված “ոչ հեռանկարային բնակավայրերի” վերացումով: 1970 թ.-ից մարզում գյուղական բնակավայրերի թիվն էական փոփոխություններ չի կրել:

Մարզի ագրոկլիմայական ռեսուրսները և ձևավորված ոռոգման համակարգը (Արտաշատի ջրանցքը, Մխչյանի ջրհան կայանը և այլն) բավարար նախադրյալներ են ստեղծել ցածրադիր-հարթավայրային շրջաններում գյուղատնտեսության աշխատատար և եկամտաբեր ճյուղերի՝ բանջարաբուծության, այգեգործության և խաղողագործության զարգացման համար, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել մարզում խոշոր և գերխոշոր գյուղերի ձևավորման համար:

Արարատը 01.01.2015 թ.-ի դրությամբ բնակչության ընդհանուր թվաքանակով երկրորդն էր հանրապետությունում, իսկ գյուղական բնակչության թվով՝ առաջինը: Մարզի գյուղական բնակչությունը կազմում է ավելի քան 71,5%: Գյուղական բնակչության խտությամբ (87 մարդ/կմ²) Արարատը զիջում է միայն Արմավիրի մարզին, իսկ գյուղական բնակավայրերի խտությամբ՝ միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում: Մարզն առաջին է ՀՀ-ում գյուղերի միջին մարդաքանակով (2221 մարդ):

Աղյուսակ 2

Արարատի մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների (2015 թ.) [6]

Տարածա - շրջաններ և մարզը	Բնակավայրերի (բնակչության) բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների, մ							Ընդամենը	
	< 800	801–1000	1001–1200	1201–1400	1401–1600	1601–1800	1801–2000	զյ. ք	բն. ք
Արարատի	2 (1847)	18 (57831)	2 (3887)	2 (1181)	–	3 (1694)	3 (1111)	30	67555
Արտաշատի	–	37 (77302)	1 (1584)	–	–	–	–	38	78886
Մասիսի	–	26 (62340)	–	–	–	–	–	26	62340
Մարզ	2 (1847)	81 (197473)	3 (5471)	2 (1181)	–	3 (1694)	3 (1111)	94	208777

Աղյուսակ 3

Արարատի մարզի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի բաշխումն ըստ մարդաքանակի (2015 թ.) [6]

Տարածաշրջանները և մարզը	Բնակավայրերի (բնակչության) թվի բաշխումն ըստ մարդաքանակի, մարդ					
	101–200	201–500	501–1000	1001–3000	3001–5000	5001<
Արարատի	1 (155)	4 (889)	6 (4584)	12 (27809)	4 (15046)	3 (19068)
Արտաշատի	–	–	5 (3903)	25 (45122)	7 (24771)	1 (5084)
Մասիսի	–	–	2 (1391)	20 (37335)	2 (7468)	2 (16146)
Մարզ	1 (155)	4 (889)	13 (9878)	57 (110266)	13 (47291)	6 (40298)

Մարզին առավել բնորոշ է շրթայաձև տարաբնակեցումը: Գյուղական բնակավայրերի հիմնական մասը տեղաբաշխված է հարթավայրային մասում՝ գլխավոր ավտոմոբիլային ճանապարհի և երկաթուղու երկայնքով, իսկ սահմանափակ թվով գյուղեր՝ նախալեռնային և լեռնային շրջաններում: Գյուղական բնակավայրերի 86%-ից ավելին տեղաբաշխված են ծովի մակարդակից 801–1000 մ բարձրություններում, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 94,5%-ը: Միայն 6 գյուղ է գտնվում են ծովի մակարդակից 1601–2000 մ բարձրության վրա, որոնց բաժին է ընկնում Արարատի մարզի գյուղական բնակչության ընդամենը 1,3%-ը:

Մարզի գյուղական բնակչության մոտ 53%-ը բնակվում են մեծ (1001–3000 մարդ) գյուղերում, իսկ 42%-ը՝ բնակվում է 13 խոշոր և 6 գերխոշոր գյուղերում: Սահմանափակ թիվ են կազմում փոքր (մինչև 500 մարդ) գյուղերը, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության ընդամենը 0,5 %-ը:

Աղյուսակ 4

Արարատի մարզի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացն ըստ մարդաշատության խմբերի (1926–2015 թ.) [4, 6]

Տարեթիվը	Գյուղական բնակավայրերի (բնակչության) խմբավորումն ըստ մարդաքանակի, մարդ						Ընդամենը
	< 200	201–500	501–1000	1001–3000	3001–5000	5000<	
1926	մարդ % 71 (6039) 44,6 (10,1)	49 (15799) 26,4 (16,4)	26 (18441) 16,4 (30,8)	13 (19627) 8,2 (32,7)	– –	– –	159 (59906)
1988	մարդ % 3 (442) 3,3 (0,2)	6 (2508) 6,7 (1,5)	13 (9827) 14,5 (5,9)	56 (103423) 62,2 (62,2)	10 (36826) 11,1 (22,2)	2 (13357) 2,2 (8,0)	90 (166383)
2011	մարդ % 4 (679) 4,2 (0,4)	6 (2506) 6,4 (1,4)	10 (7328) 10,6 (3,9)	62 (116759) 66,0 (62,7)	9 (35641) 9,6 (19,1)	3 (23351) 3,2 (12,5)	94 (186264)
2015	մարդ % 1 (155) 1,1 (0,0)	4 (889) 4,3 (0,5)	13 (9878) 13,8 (4,7)	57 (110266) 60,6 (52,8)	13 (47291) 13,8 (22,7)	6 (40298) 6,4 (19,3)	94 (208777)

Ըստ աղյ. 4-ի տվյալների վերլուծության վերջին 90 տարվա ընթացքում Արարատի մարզում ըստ մարդաքանակի գյուղական բնակավայրերի տարբեր խմբերում տեղի ունեցած առավել նկատելի փոփոխություններից են.

- փոքր (մինչև 500 մարդ) գյուղերի թվաքանակի կտրուկ նվազումը՝ 75% 1926 թ.-ին մինչև 5,4% 2015 թ.-ին;

- մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղերի թվի (1000-ից ավելի մարդ) կտրուկ ավելացումը՝ 8,2% 1926 թ.-ին մինչև մոտ 81% 2015 թ.-ին;

- մի կողմից՝ գյուղական բնակչության կենտրոնացումը մեծ և խոշոր (1001–5000 մարդ) գյուղերում (1926 թ. այդպիսի գյուղերին բաժին էր ընկնում մարզի գյուղական բնակչության ընդամենը 32,7%-ը, ներկայումս՝ 75,5%-ը), մյուս կողմից՝ մարզի գյուղական բնակչության մեջ ըստ մարդաքանակի փոքր և միջին մեծության գյուղերի ընդհանուր մարդաքանակի կտրուկ նվազումը (1926 թ.-ին մինչև 1000 բնակիչ ունեցող գյուղերում ապրում էր մարզի գյուղական բնակչության 67,3 %-ը, իսկ 2015 թ.-ին՝ ընդամենը՝ 5,2%-ը);

- 1926 թ.-ի մեծ, միջին և փոքր գյուղային տարաբնակեցման փոխարեն, ներկայումս առկա է մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղային տարաբնակեցում:

Թեև Արարատում գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերն առավելապես տեղաբաշխված են ցածրադիր-հարթավայրային շրջաններում, այստեղ ևս անցած տասնամյակների ընթացքում տեղի է ունեցել դրանց ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության բաշխվածության որոշակի փոփոխություններ: 1926 թ.-ի համեմատությամբ ներկայումս մարզի 1600 մ բարձր շրջաններում գտնվող գյուղական բնակավայրերի բացարձակ թիվը նվազել է 32-ով, կամ 17 տոկոսային կետով

(աղյ. 5): Եթե 1926 թ. մարզի նախալեռնային և լեռնային շրջաններում՝ 1200 մ-ից բարձր, ապրում էր գյուղական բնակչության 10%, ապա 2015 թ.-ին՝ ընդամենը 1,9%-ը: Տեղի է ունեցել մարզի հիմնական բնակեցված գոտու, թե՛ գյուղական բնակավայրի, թե՛ բնակչության հարաբերական մեծությունների ավելացում:

Աղյուսակ 5

Արարատի մարզի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացն ըստ բարձրության գոտիների (1926–2015 թ.) [4, 6]

Տարեթիվը	Գյուղական բնակավայրերի (բնակչության) բաշխման շարժընթացն ըստ բարձրության գոտիների, մ								Ընդամենը
	< 1000	1001–1200	1201–1400	1401–1600	1601–1800	1801–2000	2001–2200		
1926	մարդ	107 (52462)	6 (1500)	5 (403)	3 (167)	19 (2969)	16 (2255)	3 (150)	159 (59906)
	%	67,3 (87,5)	3,8 (2,5)	3,1 (0,7)	1,9 (0,3)	11,9 (5,0)	10,1 (3,8)	1,9 (0,2)	
1988	մարդ	82 (159665)	2 (4019)	1 (772)	–	2 (1104)	3 (823)	–	90 (166383)
	%	91,1 (96,0)	2,2 (2,4)	1,1 (0,4)	–	2,2 (0,7)	3,4 (0,5)	–	
2011	մարդ	83 (178628)	3 (4320)	2 (1067)	–	3 (1410)	3 (839)	–	94 (186264)
	%	88,3 (95,9)	3,2 (2,3)	2,1 (0,6)	–	3,2 (0,7)	3,2 (0,5)	–	
2015	մարդ	83 (199320)	3 (5471)	2 (1181)	–	3 (1694)	3 (111)	–	95 (208777)
	%	88,3 (95,5)	3,2 (2,6)	2,1 (0,6)	–	3,2 (0,8)	3,2 (0,5)	–	

Այստեղ գյուղական բնակավայրերի գոյության տնտեսական բազան հիմնականում գյուղատնտեսական արտադրությունն է, որի համախառն արտադրանքի ցուցանիշով 2015 թ. դրությամբ երրորդն էր ՀՀ-ում՝ տալով ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի մոտ 14,2%-ը (շուրջ 140 մլրդ դրամ):

Մարզի 93 գյուղական համայնքներում գյուղատնտեսական արտադրական գործունեություն են իրականացնում 52 հազ. գյուղացիական տնտեսություններ, որոնք ընդհանուր հաշվով ունեն շուրջ 164366 հա գյուղատնտեսական նշանակության հողատարածքներ: Գյուղացիական տնտեսություններից մշակելի հողատարածքները միջինում առավել մեծ են Արտաշատի տարածաշրջանի գյուղական համայնքներում, երկրորդը Արարատի տարածաշրջանն է, երրորդը՝ Մասիսը: Գյուղական բնակավայրի արտադրական մասնագիտացման մեջ հիմնականն ալյուրեղնափայլ, խաղողագործական և բանջարաբուծական տնտեսություններն են, տավարաբուծության հետ զուգակցված: Մարզի տարածաշրջանների միջև առկա է գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական մասնագիտացման որոշակի տարբերություններ, որը պայմանավորված է առանձին գյուղական համայնքների ագրոկլիմայական պայմանների տեղային առանձնահատկություններով և բնակչության տասնամյակներով ձևավորված արտադրական հմտություններով ու ավանդույթով: Արտաշատի տարածաշրջանի գյուղացիական տնտեսությունների համար ըստ առաջնահերթության բնորոշ են պտղաբուծությունը, խաղողագործությունը և բանջարաբուծությունը, որոնք գրեթե բոլոր գյուղերում զուգակցված են տավարաբուծության հետ: Արարատի տարածաշրջանում պատկերն հետևյալն է. խաղողագործություն, պտղաբուծություն, բանջարաբուծություն: Այստեղ ևս նշված ուղղությունները գրեթե բոլոր գյուղերում զուգակցված են տավարաբուծության հետ: Այս տարածաշրջանի նախալեռնային և լեռնային հատվածի գյուղերում արտադրական մասնագիտացման հիմնական ուղղությունը տավարաբուծությունն է, որը զուգակցվում է երկրագործության որոշ ճյուղերի հետ: Միայն Ուրցաձորի գյուղական համայնքում պահվում է ավելի քան 4 հազ. գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Մասիսի տարածաշրջանի գյուղերում առավելապես բանջարաբուծական տնտեսություններ են անասնապահության հետ զուգակցված:

Գյուղացիական տնտեսություններից եկամտաբերությամբ առավել բարձր են Արտաշատի տարածաշրջանի ցուցանիշները, ցածր՝ Մասիսինը, ինչը պայմանա-

վորված է Արտաշատի տարածաշրջանում գյուղացիական տնտեսությունների մասնագիտացման բարձր մակարդակով և տնտեսավարման ինտենսիվ եղանակներով: Այստեղ շատ գյուղեր ունեն տասնամյակներով ձևավորված մասնագիտացման ուղղություն (խաղողագործական կամ պտղաբուծական), գյուղական բնակչության ձևավորված արտադրական ավանդույթներ և հմտություններ: Մասիսի տարածաշրջանի գյուղական բնակչության մեջ անկախացումից հետո տեղի ունեցած փոփոխությունն (տարածաշրջանի գյուղերում մեծ թվով փախստական հայ բնակչության առկայությունը) իր ազդեցությունն է թողել մի շարք գյուղական համայնքների արտադրական գործունեության վրա: Վերաբնակեցված բնակչության մեծ մասը նախկինում ունեցել է աշխատանքային գործունեության այլ բնագավառ (արհեստագործություն և այլն), որի պատճառով այդ գյուղացիական տնտեսությունների համար գյուղատնտեսական արտադրությամբ զբաղվելը ինչ որ առումով դեռևս «խորթ» է:

Մարզում արդեն կան ձևավորված ֆերմերային խոշոր տնտեսություններ և ջերմատներ: Վերջին 10 տարում գյուղացիական տնտեսություններում նկատելիորեն կրճատվել են հացահատիկայինների ցանքատարածքները: Գյուղական բնակավայրերն իրենց արտադրական մասնագիտացումով գրեթե ամբողջությամբ կրկնում են նախկինում (մինչև 1990-ականների սկիզբը) ունեցած ուղղությունները (այգեպտղաբանջարաբուծական տնտեսություններ անասնապահության հետ զուգակցված):

Գյուղական որոշ համայնքների համար եկամտի լրացուցիչ աղբյուր է համարվում արհեստական լճակներում իրականացվող ձկնաբուծությունը, իսկ նախալեռնային և լեռնային զոտու գյուղերի համար՝ մեղվապահությունը:

Ըստ վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրության Արտաշատի և Արարատի տարածաշրջաններում վերջին տարիներին մշակելի հողատարածքների ավելացման միտում կա: Գյուղմթերքների իրացման խնդրի հստակ կարգավորման դեպքում այն կպահպանվի:

Արարատի մարզում գյուղական առանձին տարածքների ու բնակավայրերի տնտեսական զարգացման համար իրենց դերն ունեն նաև այստեղ հայտնաբերված կրաքարի, տրավերտինների, հանքային և արտեզյան ջրերի բնական հարստությունները: Պակաս կարևոր չեն նաև զբոսաշրջա-ռեկրեացիոն ռեսուրսները՝ Խոր Վիրապի վանքը (այստեղից նաև՝ Մասիսի անկրկնելի տեսարանը), Պարյուր Սևակի տուն թանգարանը և էկոլոգիական զբոսաշրջության զարգացման համար բավարար նախադրյալներ ունեցող Խոսրովի պետական արգելոցը:

Մարզի գյուղական բնակավայրերը ՀՀ-ում առանձնանում են սոցիալ-մշակութային և կենցաղային սպասարկման համեմատաբար բարձր մակարդակով: Փոքր բացառություններով մարզի գրեթե բոլոր համայնքները գազաֆիկացված են և ունեն կենտրոնացված ջրամատակարարում:

Միջպետական ավտոճանապարհի 104 կմ հատվածը, հանրապետական նշանակության 151,5 կմ և ներմարզային (տեղական) նշանակության 355 կմ ավտոճանապարհներն ապահովում են ինչպես ողջ մարզի, այնպես էլ գյուղական բոլոր համայնքների համար տրանսպորտային սպասարկում:

Մարզի 93 գյուղական համայնքներից 48-ում գործում են առողջության պահպանման կենտրոններ, իսկ Արմաշ գյուղում՝ առողջության կենտրոն: Մնացած գյուղական համայնքներն ունեն բուժման կարգավորման կետեր:

Մարզի 45 գյուղական համայնքներում (47%) գործում են մանկապարտեզներ, իսկ 23 գյուղում՝ դպրոցներին կից նախակրթական հաստատություններ, 82 գյուղական համայնքում գործում են գրադարաններ, 68-ում՝ մշակույթի տներ, իսկ 11-ում (Այգեգարդ, Քաղցրաշեն, Շահումյան, Վ. Արտաշատ, Նորաշեն, Արզավանդ, Նոր Խարբերդ, Մխչյան, Վ. Վեդի և Արևշատ) երաժշտական և արվեստի դպրոցներ: Գյուղական համայնքների սոցիալ-մշակութային զարգաց-

մանն են ուղղված պետական, ազգային և հիշատակի օրերի հետ կապված մշակութային տարբեր միջոցառումների անցկացումը:

Գյուղական համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման, զբոսաշրջային միջավայրի բարելավման համար առանձնահատուկ դեր կարող են ունենալ գյուղական և ագրոզբոսաշրջության ռեսուրսների օգտագործումը (Փոքր Վեդիում կազմակերպվում է “Լավաշի փառատոն”, ծրագրվում է զբոսաշրջիկների համար կազմակերպել “Ծիրանի փառատոն”):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մարզի գյուղական տարածքների և բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ներկայիս թիվ մեկ խնդիրը գյուղացիական տնտեսությունների արտադրանքի իրացման և մթերող կազմակերպությունների կողմից գյուղմթերքի ընդունման ցածր գներն են: Բանջարեղենի, խաղողի և մրգի բերքառատ տարիներին մթերող կազմակերպություններն այն ընդունում են համեմատաբար ցածր գներով, կամ էլ մթերման ոչ ճիշտ կազմակերպման հետևանքով հազարավոր տոննաներով բերք փչանում կամ չի մթերվում: Այդ ամենի հետևանքով գյուղացիական տնտեսությունները կրում են հսկայական ֆինանսական կորուստներ, որը չի խթանում գյուղացիական տնտեսությունների տնտեսական զարգացումը և դրանից կախված՝ սոցիալական տարբեր խնդիրների լուծումը:

Ըստ մարզի գյուղական տարածքների սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրան վերլուծության բերված արդյունքների՝

- մարզն առանձնանում է գյուղական տարածքների ձևավորման, զարգացման առավել նպաստավոր ռելիեֆային պայմաններով, աշխարհագրական դիրքով և ագրոկլիմայական ռեսուրսներով;

- բնակեցման և գյուղական տարածքների ու բնակավայրերի զարգացման համար առանձնահատուկ դեր են ունեցել պատմական նախադրյալները և ենթակառուցվածքների զարգացումը;

- խորհրդային տարիներին դիտվել է մարզի և՛ ընդհանուր, և՛ գյուղական բնակչության թվի կայուն աճ, իսկ վերջին 15 տարում՝ այդ ցուցանիշների նվազում;

- վերջին 90 տարիների ընթացքում գյուղական տարաբնակեցման մեջ տեղի է ունեցել փոքր գյուղերի թվաքանակի կտրուկ նվազում, մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղերի թվի՝ կտրուկ ավելացում. բնակչության կենտրոնացում խոշոր գյուղերում, մարզի հիմնական բնակեցված գոտում (մինչև 1000 մ բարձրության շրջանների) ինչպես գյուղական բնակավայրերի, այնպես էլ բնակչության հարաբերական մեծությունների ավելացում;

- մարզին բնորոշ է մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղական տարաբնակեցումը, որը պայմանավորված է ագրոկլիմայական նպաստավոր պայմաններով և ռեսուրսներով, ինչպես նաև գյուղատնտեսության աշխատատար և եկատմաբեր ճյուղերի զարգացումով;

- մարզի տարածաշրջանների և առանձին գյուղական բնակավայրերի գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական մասնագիտացման մեջ առկա են որոշակի տարբերություններ, որոնք պայմանավորված են ագրոկլիմայական պայմանների տեղային առանձնահատկություններով, բնակչության տասնամյակներով ձևավորված արտադրական հմտություններով և ավանդույթներով;

- մարզի գյուղական բնակավայրերն չէ-ում առանձնանում են սոցիալ-մշակութային, կենցաղային սպասարկման և ենթակառուցվածքների զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակով;

- մարզի գյուղական տարածքների, բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման թիվ մեկ խնդիրը գյուղմթերքների իրացման և մթերող կազմակերպությունների կողմից դրանց գնման ցածր գներն են, որի պատճառով գյուղացիական տնտեսությունները կրում են ֆինանսական կորուստներ: Վերջինիս լուծման հա-

մար պետական և տեղական կառավարման համապատասխան մարմինների կողմից պետք է իրականացվեն տնտեսական և իրավական կարգավորման այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք կնպաստեն գյուղացիական տնտեսությունների կողմից արտադրվող մթերքների քանակի և տնտեսությունների եկամտաբերության ավելացմանը, ի վերջո՝ գյուղական տարածքների և բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին:

Ստացվել է՝ 31.10.2016

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Валесян Л.А.** Производственно-территориальный комплекс Арм. ССР. Ер.: Айастан, 1970, 375 с.
2. Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն: Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 469 էջ:
3. **Պոտոսյան Ա.Հ.** Արարատյան բնատնտեսական շրջանի գյուղական տարածքների աշխարհագրական վերլուծությունը: // ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր: Երկրաբանություն և Աշխարհագրություն, 2016, № 1, էջ 58–66:
4. Населенные пункты и население Арм. ССР за 1831–1959 гг. (статистический сборник). Ер.: Арм. гос. изд., 1962.
5. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու: Եր., 2015:
6. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով: Եր., 2015 վիճակագրական ժողովածու: armstat.am
7. 1989 թ. համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում: Եր., 1991, 182 էջ:
8. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները): Եր., 2003:
9. ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները): armstat.am

А. А. ПОДОСЯН

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ АРАРАТСКОГО МАРЗА

Резюме

В статье рассмотрены вопросы формирования, динамики (1831–2015 гг.), а также современного состояния сельского населения и поселений Араратского марза. Особое внимание уделено вопросам изменения структуры сельского расселения, связанным с людностью поселений, размещением населения и поселений по высотным поясам, производственной специализацией сельских поселений, а также проблемам их социально-экономического развития.

A. H. POTOSYAN

SOCIO-ECONOMIC GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE ARARAT MARZ RURAL AREAS

Summary

In the article the issues regarding of the Ararat Marz rural population and settlements forming, dynamics (1831–2015) and the modern situations have been discussed. A special significance has been given to the changes in the rural resettlement structure of the province by the settlements population size, the distribution of population and settlements above sea level, as well as by the production specialization and socio-economic development problems of the rural settlements.